

TEBAA VE İTİZALCİLER

Muharrem BALCI(*)

2 Ağustos 2024

Aliya, *Doğu ve Batı Arasında İslam* adlı kitabında, iki tip insan modeli çiziyor: “İtaat edenler” ve “karşı çıkanlar.” Yani, “tebaa ve itizalciler.” “İtizalci”, itiraz eden ve aykırı duran, karşı çıkan anlamındadır:

İnsanlar var ki güçlü iktidarlara hayrandırlar, disiplini ve ordularda görülen, amiri ve memuru belli olan düzeni severler. Yeni kurulan şehir semtleri, sırala-rı dosdoğru ve cepheleri hep aynı olan evleriyle onların zevklerine uygundur. Müzik bandoları, formaları, gösterileri, resmî geçitleri ve bunlar gibi hayatı “güzelleştiren” ve kolaylaştıran şeyleri beğenirler. Bilhassa her şey “kanuna uygun” olsun isterler. Bunlar tebaa zihniyetli insanlardır ve tâbi olmayı; emniyeti, intizamı, teşkilatı, amirlerince methedilmeyi, onların gözüne girmeyi severler. Onlar şerefli, sakin, sadık ve hatta dürüst vatandaşlardır. Tebaa iktidarı, iktidar da tebaayı sever. Onlar beraberdir, bir bütünün parçaları gibi. Otorite yoksa bile tebaa onu icat eder.¹

Burada olumsuz bir şey yok görünüyor. İntizam, nizam gayet güzel; emniyet, huzur hepsi var. Her şey kanunlara uygun. Bu hal, yaşanan dönemin sosyal-siyasi-hukuki ortamının kurallarına tâbi olmanın şeref sayıldığı haller. İktidara yakın ve yanında, otoriteye gönüllü olarak boyun eğmiş, yoksa da otoriteyi icat etmiş, oluşturmuş insanların doğal(!) halleri.

1970’li yılları yaşayanlar olarak, bugün nispeten “radikal” olarak görülebilecek sloganlar ve yorumlarla karşılaşılıyor. 1960’lı yılların ikinci yarısı ve 70’li yıllarda beslendiğimiz kaynaklar var ve bu kaynaklar tam anlamıyla İslamcı kaynaklar. Daha doğrusu İslamcılığı, ilk çıktığı zamanlardan sonra (Afgani ve Abduh’larla başlayan ve devam eden ama sonra inkıtaya uğrayan İslamcılığı), biz 60’lı yılların ikinci yarısı ve 70’li yıllarda yeniden öğrenmeye başladık. O zaman, Aliya’yı tanımıyorduk. *İslam Beyanamesi*’ni duymuş olsak da metninden haberimiz yoktu. Ancak yıllar sonra ‘Aliya ve Arkadaşları’ nı okuduğumuzda, aynı kaynaktan beslendiğimizi, aynı dili kullandığımızı gördük.

Aliya, sıradan bir insan tarif ediyor ve arkasından ikinci insan tipini çiziyor:

Öbür tarafta mutsuz, lanetlenmiş veya lanetli ve daima gayri memnun bir insan grubu vardır. Bunlar hep yeni bir şey isterler; ekmek yerine daha ziyade hürriyetten, intizam ve barış

(*) Bu makalede ALİYA VE ARKADAŞLARI ÖRNEKLİĞİNDE GELECEK TASAVVURUMUZ VE YOL HARİ-TAMİZ (Mahya Yayıncılık, İst. Haziran 2024) adlı kitabımızdan yararlanılmıştır.

¹ Aliya İZZETBEGOVİÇ, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, s. 196.

yerine daha ziyade insanın şahsiyetinden bahsederler. Geçimlerini hükümdara borçlu olduklarını kabul etmeyip, bilakis hükümdarı da kendilerinin beslediklerini iddia ederler. Bu daimî itizalciler umumiyetle iktidarı sevmeyiz, iktidar da onları sevmez. Tebaa, insanlara, otoritelere, putlara; hürriyetçiler ve isyancılar ise tek bir Tanrı'ya taparlar. Putperestlik köleliğe ve boyun eğmeye nasıl engel teşkil etmiyorsa, Hakiki din de hürriyete mâni değildir.

Bu iki gruptan hangisine mensup olduğunuza kendiniz karar verin.²

Burada yakın geçmişten örnek vermek yerinde olacaktır.

Türkiye'yi de etkisi altına alan 1968 Öğrenci olayları, tüm Avrupa'yı etkilemiştir. Toplumsal düzendeki çarpıklığı düzeltmek, insanca ve halkça bir düzen kurmak amacıyla yola çıkanların kendileri için bir şey istememesi, devrimciliğin esaslarındanı.³ 68 Olayları, toplumsal hareketler arasında bağlantıların en yüksek olduğu dönemlerdir. Bunun sol ideolojinin Avrupa'da soğuk savaş döneminde önemli bir aktör olmasıyla da ilgisi vardır. 60'lı yılların ikinci yarısı tüm dünyada anti-kapitalist başkaldırının kolektif ölçekte zuhur ettiği yıllar olmuştur.⁴

68 Mayıs Olayları'nın küreselliği, etki ettiği coğrafyalar ve buralardaki toplumsal hareketlerden daha iyi anlaşılabilir. Nitekim 68 Mayıs olayları;

- İşçi sınıfı mücadelelerini,
- ABD'de toplumsal çalkantıları (Sivil Haklar Hareketi – Martin Luther King, Malcolm X),
- Latin Amerika Devrimini,
- Ulusal Kurtuluş Mücadelelerini, (Vietnam, Küba, Kongo, Mozambik, Angola, Gine-Bissau v.b.
- 20. Yüzyılın başında seçme-seçilme hakkından sonra 2. Dalga Feminist Hareketini,
- LBGTİ Bireylerin isyanını,

tetiklemiştir.⁵

² Aliya İZZETBEGOVİÇ, age., s. 196.

³ Temel DEMİRER, “Dünyada ve Türkiye’de 68 Kuşağı, 68 Kuşağı ve Öğrenci hareketi (1), <https://dunyalilar.org/dunya-ve-turkiyede-68-kusagi.html/>

⁴ “68 öğrenci hareketleri üniversitelerde, şimdiki “Gez, toz, eğlen” söylemi yerine; “başkaldır, yarat, daha güzel bir dünya kur” diye haykıran evrensel bir eylemdi. ABD, Tokyo, Mexico City, Londra, Madrid, Varşova, Belgrad, Pekin, Prag, İstanbul ve elbette 68’in başkenti Paris’te ayaklanmalarla bir kuşağı tarih sahnesine çıkardı.” Temel DEMİRER, a.g.m.

⁵ Temel DEMİRER, a.g.m.

Türk Solu, 1970’li yıllarda Filistin’de kamplarda eğitim gördü ve işgal altındaki Filistin topraklarında Filistin halkı için İsrail işgaline karşı Filistin Demokratik Halk Kurtuluş Cephesi yanında mücadele etti.⁶ Elbette ki bu gruplar Filistin kamplarında Türkiye’de verecekleri siyasal ve silahlı mücadelenin eğitimini alıyorlardı. Burada önemli bir soru, Türkiye İslamcı gençliği o dönemde neden Filistin’e gitmedi? Bu sorunun cevabı, o dönemde İsrail işgaline karşı mücadele eden Filistinli grupların ideolojik olarak Marksist olmalarıdır. Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ),⁷ kurucu başkanı Ahmet Şukeyrî ve daha sonraki başkanı el-Fetih örgütünün lideri Yaser Arafat Marksist/sosyalist ideolojiye sahipti.⁸ Dolayısıyla İslamcı gençlerin Filistin’de mücadelesi belki bireysel bazı örneklerle olmuş olabilir. Diğer örnekler ise Bosna ve Afganistan cihadına Türkiye’den giden epeyce bir İslamcı gençlik oldu. Demek ki gidiyorlarmış. Unutmadan söyleyelim Mavi Marmara yolculuğu Filistin için İsrail işgaline karşı uluslararası bir destek idi. Üstelik dünya vicdanı oradaydı. Bir hain “dünya vicdanının İsrail otoritesinden izin alması gerektiğini” söylerken, bir lider de “kendisinden izin alınması gerektiğini” dile getirip “Giderken bana mı sordunuz?” diyerek iktidar milletvekillerini de gemiden indirmişti.⁹ Yani ki otoriteler hiç değişmiyor ve itizalcileri sevmiyor. Aliya ve Arkadaşları bunu 40 sene önce tespit etmişler ve ne güzel söylemişler:

Tebaa insanlara, otoritelere ve putlara; hürriyetçiler ve isyancılar ise tek bir Tanrı’ya taparlar.

Müthiş bir ayırım var burada.

Putperestlik köleliğe ve boyun eğmeye nasıl engel teşkil etmiyorsa, hakiki din de hürriyete mâni değildir.

Burada geçen bütün kavramlar aşağı yukarı hukukla ilgili olduğu için; tebaa, otorite, itaat, kalkışmak, itizal etmek, yanında durmak, kölelik, boyun eğmek, Tanrı’ya tapmak; bunların her

⁶ Faik Bulut, “Filistin’e Giden Türkiyeli Devrimcilerin Serencamı (1)”.

⁷ FKÖ (Arapça: *Munazzamatu’t-Tahrîr el-Filistîniyye*), bağımsız ve özgür bir Filistin kurmayı amaçlayan bir örgüttür. İşgalci İsrail Devleti’nin 1948’de kuruluşundan çok önce kurulmuş fakat uluslararası düzeyde tanınması 13-16 Ocak 1964’te Kahire’de toplanan Arap Birliği zirvesinde görüşülmüş, Filistin Ulusal Konseyi’nin toplanmasının ardından 28 Mayıs-2 Haziran 1964 tarihinde kurulmuştur. Örgüt Arap devletleri arasındaki liderlik savaşı yüzünden Filistinliler tarafından değil, Arap devletleri tarafından özellikle de Mısır Devlet Başkanı Cemal Abdünnasır’ın yoğun desteği ile kurulmuştur (M. Lütfullah Karaman, “Filistin Kurtuluş Örgütü”). Filistin Kurtuluş Örgütü’nün serüveni, 1967’deki Altı Gün Savaşı’nda Mısır’ın yenilgisiyle birlikte, memnuniyetsizliklerin de odağına yerleşti. 1959’da Yaser Arafat ve arkadaşları tarafından Kuveyt’te kurulan el-Fetih Örgütü, FKÖ yönetimine karşı başlatılan eleştiri furçasında başı çekiyordu. Savaştan kısa bir süre sonra, Ahmed Şukayrî genel başkanlıktan ve siyasi yaşamdan çekildi, yerini de 1969’da Yaser Arafat’a terk etti (<https://www.gzt.com/mecra/filistin-kurtulus-orgutunun-seruveni-3509979>).

⁸ Mustafa K. ERDEMOL, “Filistin: Seküler direniş hattından İslamcılığa”.

⁹ Erdoğan’dan İHH’ya: “Gazze’ye yardımı bana mı sordunuz?” https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160629_erdogan_ihh

biri hukukun önemli kavramlarıdır, dolayısıyla bizim hep kullandığımız argümanlardır bunlar. Ve Aliya bu düşünceleriyle klasik veya geleneksel bir Müslüman tipi değil, aksine, mücadeleci bir Müslüman tipi çiziyor.

Ülkemizde Müslümanların büyük çoğunluğu Sünni ve Hanefi mezhebine bağlı Müslümanlardır. Yönetim kademelerimizdeki bürokrat ve siyasetçiler de Sünni ve Hanefi olduklarını ifade ederler. Hatta şu kadar ki, bir gün meşhur istihbaratçı Mahir Kaynak ve Hasan Celal Güzel (Allah rahmet etsin) ile birlikte Beyoğlu'nda Zafer Tunaya Kültür Merkezi'nde panel yöneticisi olduğum bir programda, Mahir Kaynak, "Türkiye Cumhuriyeti'nin refleksi Sünni'dir. Tarihten bu yana da böyle olmuştur ve bunun değişmesi mümkün değildir" demişti. Hanefi mezhebinin kurucusu İmam-ı Azam Ebu Hanife'dir. Ebu Hanife, devrinin ve sonraki devirlerin bugüne kadar en önemli itizalcilerindendir. Bugün buna "sivil itaatsizlik" diyoruz.¹⁰ Bugün Hanefi mezhebinden olup da ülkemizde yöneticilik ve siyaset yapanlar ya cahilliklerinden ya da konduramadıklarından veyahut da gelecek korkularından itizalcilik/sivil itaatsizlik konusunda Ebu Hanife'nin takipçisi olmayı kabul etmezler, Hanefi mezhebinin sadece ibadete has unsurlarını önemseyip, eleştiriyi ve sivil itaatsizliği otoriter ve despot yönetimler olarak fitne sayarlar. Yeri gelmişken söylemeliyim ki, Müslüman otoriter yönetim ve yöneticilerinin muhalefete, itizalcilere/sivil itaatsizlere kondurdukları isim **fitne**dir.

Fitne

Aliya İzzetbegoviç'ten aktaran Mengüşoğlu'ndan okuyalım:

"Fitne, esaret ve zulüm dolu bir dünyada gençlere sakınmayı, sükûneti, itaati öğütlemek, halkın ezilmesi ve esaretine göz yummaktır. İslam dünyasında rastladığımız her şey aynı zamanda İslamî ve Kur'anî değil. Asırlardır gençliği yanlış eğitiyoruz. Düşman, iyi eğitilmiş ve pervasız. O, Müslüman dünyayı teker teker işgal ediyor, biz gençlere nezaketi, sineğe bile kıymamayı, kadere boyun eğmeyi, itaati öğretiyoruz. Bu, canlıyı öldürüyor, dini yanlış öğretiyor, hayatı ıskalatıyor. Ölü birini İslam'a çevirmenin imkânı yoktur!"¹¹ Âdeta bizi sözün tükendiği yere taşıyan bu ifadeler kalbimize öyle dokunuyor ki, tek kelime ile hâlimizden utanç duymaktan başka ne yapılabilir bu durumda?¹²

¹⁰ Sivil itaatsizlik için bkz. Orhan Seyfi GÜNER, "Sivil İtaatsizlik"; Ramazan TEKEŞ, "İnsan Hakları Aktivizmi ve Sivil İtaatsizlik".

¹¹ Metin Önal Mengüşoğlu, "Aliya'dan Müslümanlara Şifa Sunan Acı Reçeteler", *Umran Dergisi*, Ekim 2023.

¹² Metin Önal Mengüşoğlu, a.g.m.

Burada yeri gelmişken, “Ulema-Umera İlişkisi Bağlamında Ebu Hanife’nin Siyasal Fıkıhı” başlıklı metinden bir bölüm sunalım:

Ebu Hanife, siyasi alanda İslam’ın emir, hüküm ve ilkelerinin terk edilmeye, saltanatın ve Arap ırkçılığının güçlenmeye, nepotizm ve yozlaşmanın hızla yaygınlaşmaya başladığına şahit olmuştur. İslam toplumuna hükmeden idareciler Allah’ın hükümlerinden ve adaletli yönetimden uzaklaşmaya başlamış, bunu örtbas etmek için ise gözle görülür ibadet ve ritüellere vurguyu artırmışlardı. Dönemin idarecileri, alimleri kendi zalim yönetimlerini meşru göstermek ve halk tabanında itibar ve onay elde etmek için bir araç olarak kullanıyorlardı. Ebu Hanife bunun farkına varmış, bu nedenle de idarenin hangi katmanından gelirse gelsin ister kadılık olsun ister hazine bakanlığı, her türlü görev teklifini geri çevirmiştir (Pekcan, 2010: 69-70). Ebu Hanife ise bu projeye alet olmamış, umeranın tabir caizse “Makyavelist” ilkesizliğine karşı ulemanın bağımsız ve onurlu duruşunu korumuş, despotizme boyun eğmeyerek, ferdi bir mücadele vermiş ve bunu hayatıyla ödemiş bir fakih, ilim insanı ve mütefekkidir. Sorgulayan aklı ve özgür iradeyi “cebir ideolojisi” bağlamında ortadan kaldıran, zulme, keyfiliğe ve Arap ırkçılığına dayalı Emevi ve Abbasi halife yönetimlerine karşı, Ebu Hanife’nin ahlak, adalet, hakkaniyet, liyakat, vicdan ve erdeme dayalı muhalif tutumu ve hak, adalet ve hukukun yanında duran dili, söylemi ve eylemi ile derinlikli ilmi, dönemin seçkin uleması ve Müslüman toplumu tarafından benimsenmiş ve kendisine İmam-ı Azam (büyük/yüce imam) denmesine vesile olmuştur. Ebu Hanife gerek Emevi ve gerek Abbasi halifeleri tarafından kendisine teklif edilen kadıyu’l-kudatlık/ baş kadılık (en yüksek yargı organı başkanlığı) mevkiini, Emevi ve Abbasi yönetimlerini meşru görmediği, zulümlerine ve keyfi yönetimlerine kendisi aracılığı ile kılıf aradıkları ve Arap ırkçılığı yaptıkları gerekçeyle reddetmiştir. Ebu Hanife, kendi dönemindeki Emevi ve Abbasi halifelerinin zulme sapan, adaletsiz ve keyfi yönetimlerine karşı muhalefet edenleri ve ayaklananları, modern siyasi teorinin kavramı ile ifade edecek olursak bir tür, “sivil itaatsizlik” eylemi ile ilmi ve malı ile desteklemiştir.¹³

Ebu Hanife’nin siyasi fıkının en önemli dinamikleri, adalet, şûra ve rıza merkezli bir yönetim anlayışı, zulme rıza göstermeyen muhalif ve hakperest duruşu ve hayatı pahasına da olsa doğruyu ve hakikati dile getirmekten korkmayan tavizsiz tutumudur. Bu tutumu gereği, iktidar sahiplerinin Ebu Hanife’nin muhalefetini susturmak ve meşruiyetlerini sağlamak adına sunmuş oldukları her türlü imkân, para, makam, mevki, şöhret, zenginlik ve itibar teklifini, hakikati savunma ve ayakta tutma ideali uğruna reddetmiştir. Ebu Hanife’nin Emevi ve Abbasi halifeleri tarafından sunulan görevleri kabul etmemesindeki temel faktör, hukuku siyasetten

¹³ Adem ÇAYLAK, Rabia Nur KARTAL, “İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği”; Adem Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, s. 326.

bağımsız görmemesi, saraya eklemli bir alim portresinden ve hukuk ile kayıtlı olmayan saltanat düzenine alet olmaktan kaçınmak istemesidir. Emevi döneminin meşhur Irak valisi İbn Hübeyre, Ebu Hanife'ye defalarca kadılık teklifi sunmuş, fakat Ebu Hanife bu teklifi reddetmiştir. İbn Hübeyre tarafından yapılan teklif şuydu: "Üzerine imza koymadığın hiçbir kanun yürürlüğe konmayacak, sen izin vermeden devlet hazinesinden kuruş çıkmayacak." Bu, en yüksek yargı ve yürütme gücünün onun eline verilmesi demektir. İmam şiddetle reddetti. Vali Ebu Hanife'yi zindana atarak işkence etmeye başladı. Onu her gün kırbaçlatıyordu. Diğer fakihler, "Kendine yazık etme. Biz nasıl istemeyerek kabul etmişsek sen de öyle yap" dedilerse de Ebu Hanife bu teklifi şu kesin sözlerle reddetmiştir: Eğer vali benden Vasıt Mescidi'nin kapılarını saymak gibi sıradan bir iş istesin, yine kabul etmem. O, bir insanın zulmen katline hükmedecek, ben mühür basacağım ha? Yahut haksız yollarla malları gasp edecek, ben onaylayacağım öyle mi? Vallahi, Allah şahidim olsun ki, bu mümkün değil.¹⁴

Bu iki gruptan hangisine mensup olduğunuza kendiniz karar verin.

Sizi hiç kimse bu iki gruptan birine sokmaz; siz, kendi seçeneğinizi kendiniz işaretlersiniz. Neye göre? Yukarıdaki paragrafta resmedilen ikili anlayışa göre.

Darbe – İhtilal – Devrim - İnkılap

Aliya Doğu ve Batı Arasında İslam kitabında "Din ve Devrim" başlıklı kısımda bunu anlatıyor. Şimdi çeviride "devrim" diye geçmiyor, "ihtilal" diye geçiyor. Öyle sanıyorum ki, çeviren arkadaş ihtilal ile devrim arasındaki farkı önemsemeden özensiz çevirmiş olmalı; çünkü metne baktığımızda bir "ihtilal" değil, "devrim", bir devrimci zihniyet anlatılıyor. Bizde "ihtilal" kavramı, biliyorsunuz "vurup almak"tır; yani silahlı bir güçle vurup, almaktır. Devrim ise daha enfüsi bir şeydir, daha içseldir; yaşanan bir şeydir, içinde yaşar, dışarıya yansıtırsınız, kabul ettirirsiniz. Kabul ettiremezseniz bile, onu ölene kadar yaşamaya devam edersiniz.¹⁵ Bu sebeple ben, oradaki "ihtilal" kavramı yerine "devrim"i kullandım. Devrim sözcüğünün 1960-70'li yıllardaki karşılığı "inkılap"tır. Eskiden inkılabı kullanırdık. Yeri gelmişken söyleyeyim. İnkılap kavramının ve anlamının en iyi anlatıldığı metin, –kendisinin yaşayıp yaşamadığına bakmaksızın– Aykut Edibali'nin "İnkılâb" şiiridir.¹⁶

¹⁴ Adem ÇAYLAK, Rabia Nur KARTAL, agm.

¹⁵ "Devrimci adanmış bir insandır. Kişisel çıkarları, işleri, duyguları, bağlılıkları, mal varlığı, hatta adı bile yoktur. Onun herşeyi, biricik menfaati, yegâne düşüncesi, saf tutkusu devrimdir". (Emine K. Arslaner) - Avrupalı Bedevi, Anarşist Müslüman, Sufi ve Seyyah, İSABELLE EBERHARDT, s. 40

¹⁶ Aykut EDİBALİ, "İnkılâb". "İnkılâb", <https://www.muhammedbalci.com/siirler/paylasim/44.pdf>

Bu arada, “Din ve Devrim” başlığı altında geçen ve Tebaa ve İtizalciler bölümünün devamı ve yorumu olan bölümde geçen kavramlara bir çözümleme yapalım ki, daha net izahlara ulaşabilelim.

İhtilal, halkın bir kısmının katılımıyla, bir ülkenin siyasi yapısını, rejimini, düşünsel temellerini askerî yöntemlerle zor kullanarak ortadan kaldırıp, adeta kurumlarda ve zihinlerde bir hercümerc (devrim/inkılâb) ile yeni bir düzen getirme eylemi olarak tanımlanabilir. Bunun bilincinde olan ihtilalciler, halkı yanlarına aldıklarını vurgulayarak yapılanın bir halk devrimi olduğunu iddia ederler.

Darbe, belli bir grubun, baskı ve zorla veya demokratik yollardan yararlanarak mevcut yönetimi istifaya zorlama veya rejimi değiştirecek biçimde yönetimi devirme eylemidir. Darbe ihtilale göre eklektik, palyatif ve pragmatiktir. Bir başka ifade ile eski sistemi değil, yönetimi, doğal olmayan yollarla değiştirme, zihinlerdekini değil, avuçlardakini, omuzlardakini el ve yer değiştirme olarak da okunabilir.

Devrim, yerleşik düzeni değiştirme ve yeniden biçimlendirme, toplumsal yaşayışta ve siyasal durumda birdenbire gerçekleştirilen, köklü ve temelli bir değişimi yansıtır. Bu haliyle özünde yavaş bir gelişme olan evrime karşıt olarak konumlanır.

İnkılap, köklü değişim demektir. Devrim ile aynı anlamda kullanılmaktadır. İslami literatür inkılap kavramını kullanır. İnkılabın Türkiye’de belki bireysel bazda enfüsi olarak yaşanmış örneklerine rastlanırsa da toplumsal/ kümülatif bir örneğine rastlamak mümkün değildir. Görülen/bilinen örnekler, Batı’da devrim yerine evrim, İslam dünyasında inkılapçılık yerine tedricilik anlamında ıslahat olarak okunabilir. Nitekim devrim olarak nitelendirilen oluşumlar, üzerinde çalışılan halkın ve sistemin eskiye dönmemesi ama eskiden de uzaklaşmaması şeklinde bir evrim veya tedricilikle (ıslah yöntemi) yürümüş ve devam etmektedir. Oysa ki İslam’ın güçlenmesi ve topluma hâkim olması, İslami bir sistemin yürütülebilmesi için belki önder şahsiyetlerin bir inkılap geçirmesi gerekebilir fakat halk nezdinde tecdid ve ıslah hareketinin birlikte yürütülmesi gerekir.

Tecdid genelde “yenilenme”, ıslah ise “reform/renewal” anlamındadır. İkisi de Müslümanların tarih içinde oluşturdukları toplumlarda süregelen İslam inanç ve pratiğini yansıtır. Tecdid hareketleri, İslam vahyinin tarih içinde somutlaştırıldığının özgün kanıtıdır. (..) İslah, Kur’an’da görevleri belirtilen Allah elçilerinin görevleriyle direkt olarak bağlantılıdır. Örneğin Şuayb Peygamber, gönderildiği insanlara şöyle der: “*Gücümün yettiğince, sadece ıslah etmek istiyorum.*” İslah için çalışanlardan sık sık övgüyle söz edilir ve Allah’ın yoluna

girmiş oldukları, mutlaka ödüllendirilecekleri belirtilir (Araf, 7/170)¹⁷. Bir anlamda peygamberlerin ve ıslah çabalarının bitmesine rağmen, ıslah görevi yani gerçek reform, inananların yükümlülüklerinin bir bölümü olarak sürdürülür. Bu reform sadece verimliliği veya refahı yükseltmek için değildir; insanların erdemlerini artırma çabasıdır. Tecdid de Allah'ın vah-yine inanmanın benzer çağrışımlarını taşır.¹⁸

Türkiye’de devrim veya inkılap anlamında bir düzen değişikliği yaşanmamış, aksine pal-yatif, eklektik düzenlemeler ve düzene yamalar yapılmıştır. Borçlarını ödediğimiz, tutan ve tut-mayan devrimlerle sürekliliğini sağladığımız Osmanlı Devleti’nin devamı olduğumuzu sürekli tekrarlamamız, bir mabedi, Ayasofya’yı bile mülk olarak değerlendirmemiz başka türlü nasıl izah edilebilir?¹⁹

Halbuki, “tedrici de olsa tekâmül/gelişme/olgunlaşma yoksa tereddi/düşme/soysuzlaşma vardır. İslah yoksa ifsat vardır.”²⁰

İlginçtir, bizde tecdid, ihya ve ıslah kavramları metodik tartışmaların, İslam’da reform arzularının malzemesi yapılmakta:

...Daha öz anlatımla söylenecek olursa; reform yöntemleri olarak algılanan tecdid ve ıslah, “sezgisel olmaktan çok vahyîdir”. Bu vahyî temelden çıkartılacak sonuç şudur: Tecdid ve ıslah, geçerlilikleri “ilerleme” kavramına bağlı olmayan reform yöntemleridir. Kusursuz mo-del vahiye zaten vardır. Müceddid veya muslihlerin amacı, modeli kusursuz hale getirmek değil, zaten var olan bir ideali gerçekleştirmektir. Bu müceddidler –reformcular– bu halle-riyle, zamanın ve insanlık tarihinin bitiminde ortaya çıkan mesih veya ilahi kişiler değildir. İslam geleneklerinde Mesihî (mesihvari) kişilikler varsa da beklenen rolleri kıyametle iliş-kilidir. Müceddidler-reformcuların etkinlikleri ise açık bir biçimde tarihsel insan deneyimi alanındadır.²¹

İhtilal veya darbe, iki fiilde de eylemler nihayete erdirilmediğinde ya da başarısız olun-duğunda “darbe girişimi” olarak isimlendirilir. Türkiye aydınının kafa karışıklığı yaşadığı nok-talardan biri de budur. Aydınlar hâlâ 1960 ve 1980 kalkışmalarının darbe mi, ihtilal mi olduğu

¹⁷ Kitab’a sınımsıkı sarılanlara ve namazı dosdoğru kılanlara gelince, şüphesiz biz, iyiliğe çalışan (erdemli) kim-selerin mükâfatını zayi etmeyiz.

¹⁸ Güçlenme hareketinin İslam terminolojisine ait iki kavramı tecdid ve ıslahtır. Tecdid genelde “yenilenme”, ıslah ise “reform” anlamındadır. İkisi de Müslümanların tarih içinde oluşturdukları toplumlarda süregelen İslam inanç ve pratiğini yansıtır. Tecdid hareketleri, İslam vahyinin tarih içinde somutlaştırıldığının özgün kanıtıdır (John O. VOLL, “İslam Tarihinde Tecdid ve İslah”, *Güçlenen İslam’ın Yankıları*, s. 45-46).

¹⁹ Mevlüt ÇAVUŞOĞLU (Dışişleri Bakanı), “*Ayasofya Türkiye Cumhuriyeti’nin bir mülküdür*”.

²⁰ Abdurrahman DİLİPAK, “*Tedricilik ve İslah Üzerine*”.

²¹ John O. VOLL, age., s. 47

konusunda ortaklaşabilmiş değildir.²² “Milli bayram” olarak ilan edilen ve 20 yıl “Anayasa ve Hürriyet Bayramı” olarak kutlanan, 1980’de bir başka darbeci Kenan Evren tarafından bayram olmaktan çıkarılan 27 Mayıs 1960 İhtilali, yapanların ve taraftarlarının nitelemesiyle “devrimi” yani zihinlerde ideolojik bir hercümerci/devrimi ifade ediyordu. Öte yandan buraya kadar yapılan tarifler ışığında, hedeflenen yönetim değişikliğinin gerçekleştirildiği 28 Şubat’ın açık bir darbe, teşebbüs derecesini aşan fakat hedefine ulaşmadan akim kalan 15 Temmuz kalkışmasının ise bir darbe girişimi olduğunu kabul ettiğimizin altını çizmeliyiz.²³

Yaşayan Sünnet ve Basamak Taşları

Konuya ilişkin okuma ve araştırmalardan çıkardığımız sonuç, Aliya ve Arkadaşları’nın kendi zamanları ve geleceğin Müslümanları için gerçekten ihya, tecdid ve ıslah önderleri olduklarıdır. Bu çalışmada onları “Yaşayan Sünnet’in(*) Basamak Taşları” olarak isimlendirmem de bu yüzdendir. Şimdi biz de peygamberler mücadelesinin bu basamak taşlarını takip ederek bir “yol haritası” ve “gelecek tasavvuru” oluşturabiliriz. Bize böylesi önderleri gönderen Allah’a ne kadar şükretsek azdır. İnsanlık onurunu kuşanmada dualarımız hep bu önderler içindir. Allah hepsinden razı olsun, mekanları cennet olsun.

Düşüncemizin tarihî bir gerçekliği var ve biz bir “gelecek tasavvuru”ndan bahsediyor isek, bu tarihî gerçekliğe dayanıyor. *Yaşayan Sünnet’in Basamak Taşları*’ndan biri olmanın yolunun da Aliya ve Arkadaşları’nın, önceki ve sonraki daha nicelerinin mübarek mücadelelerini tanımak ve sürdürmekten geçtiğine inanıyorum.

İslam anlayışımız, İslami bakışımız, hukuk bakışımız, medeniyet bakışımız ve gelecek tasavvurumuz geçmişte bir yere oturuyor, ayağını bir yere basıyor ise –ki, bastığı yer Asr-ı Saadet’tir– bunu daha öteye, genel İslam Mücadelesine, Hz. Adem’e kadar götürebiliriz. Kendinden sonra bütün tarih kitaplarında yer almış olan Asr-ı Saadet gerçeğinden hareket ediyorsak, bu mücadele, ‘Yaşayan Sünnet’in basamak taşlarıdır. Yaşayan Sünnet, İslami Mücadele’nin Adem’den bu yana gerçekleşen adıdır. Ana basamakları da peygamberler ve onların yolunu takip eden İslam mücahitleridir. Bu basamaklardan biri de Aliya ve Arkadaşları ve

²² Nurullah ÇİMEN, “*Türkiye’de Geçmişten Günümüze Darbeler Tarihi*”.

²³ Muharrem BALCI, “*30 Şubat’ı Konuşmak*”.

(*) Yaşayan Sünnet kavramını, 1980-90’lı yıllarda Yöneliş Ekibi olarak, insanlık tarihi boyunca Hz. Adem’den bu tarafa ve kıyamete kadar sürecek mücadelenin adı olarak belirlemiştik. Yaşayan Sünnet’in Basamak Taşları da yukarıda kısmen isimlerini saydığımız ve bu mücadelede yer almış ve alacak çalışma arkadaşlarıdır.

onların mücadeleleridir. Birçok konuşma ve yazıda Anadolu'daki ahşap camiler örneğini bunun için veriyorum. O ahşap camileri yakından görüp inceleyenler olarak Müslüman ecdadın bir infak anlayışıyla gelecek kuşakların cami yapmaları için gerekli keresteleri suya bırakıp asırlara varacak sürede bekletmelerini hayırla yad ediyoruz. Aynı şekilde Aliya ve Arkadaşlarını da kendilerinden önce "Siyasal İslam" anlayışını ortaya çıkaran ve her zaman hayırla yad ettiğimiz Afganilerin, Abduhların, Seyyid Kutub ve Mevdudilerin mücadelesini devam ettiren öğrencileri olarak hayırla yad ediyoruz. Üstelik bu insanlar sadece bir düşünür olarak değil bizzat, fiilen Allah yolunda; halkları, namusları, vatanları, hürriyetleri, bağımsızlıkları için mücadele eden Allah dostlarıdır. Bu değerli insanları, öncüllerimizin bize ve gelecek kuşaklara aktarılmasında rol modellerimiz, öncülerimiz olarak kabul ediyor, hayırla yad ediyoruz. Mekanları cennet olsun.

Basamak Taşlarından Bir Örnek Akif Emre (1957-2017)

Yaşayan Sünnet'in basamak taşları olarak son dönemde Aliya ve Arkadaşlarını andık hep. Türkiye'de Aliya ve Arkadaşlarını en iyi anlayan aydınımız rahmetli Akif Emre'dir. Akif Emre'nin hayatı ve eserleri incelendiğinde Aliya'nın Tebaa ve İtizalciler açılımında Aliya gibi İtizalciler kısmına yakıştığını rahatlıkla görebilir ve örnek olarak anlatabiliriz. Akif Emre'yi en yakın tanıyanlardan, arkadaşı Mustafa Şahin'den Akif Emre'nin itizalciliğine dair bölümler aktarabiliriz. Alıntı uzun oldu ancak Akif Emre'nin anlatıldığı bu tanıtım yazısında bir yandan Akif Emre'yi öte yandan bağımsız duruş sergilemesi gereken Müslüman aydını görüyoruz. Alıntılanan yazıdaki yönleriyle Akif Emre, hakkında ve eserleri üzerinde okumalar, dersler yapılması gereken ender şahsiyetlerdendir.

Akif Emre düşüncesini, inancını ve kendi asaletini yere düşürmeyen bir İslam aydınıdır. Kalbiyle düşünen, egemen Batı uygarlığına, dünya sistemine ve yerleşik düzene karşı muhalefet eden bir aydındır. Akif Emre'nin en bariz vasfı, istikamet üzere iz sürmektir. Onun dünyası hiçbir zaman eklektik ve sentezci bir dünya olmadı. Berrak, şeffaf Müslüman kimliğinin üstüne, altına, yanına, yöresine başka bir kimlik eklemedi. Müslüman kimliği ona yetti. İslam noktayı nazarından dünya sistemine ve yerleşik düzene direnç gösterdi, muhalefet etti. Reddiyecisi, teklifsiz ve yıkıcı bir muhalefet değil, hakikate nispetle teklifi olan bir muhalefet. Dünyaya, olaylara, mekâna daima bir medeniyet penceresinden baktı ve hayatı, hadiseleri öyle yorumladı. Her meseleye en geniş zaman içinde baktı. Bir başına yürüdüğü düşünce hattında yahut hayat karşısındaki duruşunda kendini yalnız mı hissediyordu? Böyle olduğunu söyleyenler var. Bu doğrudur ama bu başkalarının onu görmezden gelme tutumundan ziyade onun tercihidir. Bir kez göz kırpsa hangi kapıların açılacağını bile bile, yani tercihan o Akif Emre

oldu ve öyle kaldı. Özenle seçti insanları ama insan bu çiğ süt emmiş. Ziyadesiyle kendini sakıncı, en kıyıda oturuyor, rağbet edilen bir insan olmak istemiyordu. Kelimenin bilinen anlamıyla yalnız değil, kelimenin tam anlamıyla müstakildi. Bu vasfı uğruna her bedeli ödedi ve pişmanlık duymadı.²⁴

Hatır için bir gün olsun sağa sola başını çevirmedi. Kimseye, kimsenin sofrasına gönül indirmede. Güç ile ilişkisini ahlak üzerinde temellendirdi. Dönemsel dalkavuklara, menzilin, mevziisini terk edenlere acı duyarak baktı. Nabza göre şerbet vermedi, kimselere şirin görünme çabasında olmadı. Şartlara, reel politığe göre değil, hakikate göre tutum sergiledi. Zengin vitrinlerde ve sofralarda herkesin elini uzattığına elini uzatmadı. Dünyaya ve içindekilere karşı daima müstağni ve mesafeli oldu. Dönemsel bir düşünür ve yazar olmadı. Çoğunluğun yaptığını, yapmasını istediğini yapmadı. Kalabalıkların diliyle konuşmadı, alkışa karşı durdu, popülizme, moda düşüncelere, reytinge, tiraja, sloganlara, ayran kabartan retoriğe, köpüklü sözlerle, parlak epigraflara tenezzül etmedi.²⁵

Akif Emre'nin endişeleri, korkuları ve kaygıları vardı. Onun bir işi de endişeydi. Endişe yani düşünce. 'İslamcılığın muhafazakarlaşması' ona göre hem İslam dünyasının hem Türkiye'nin büyük kaybı olacaktı. Bu endişesinin ne kadar doğru ve haklı bir endişe olduğunu ne hazindir ki, zaman bize de gösterdi. İslam'ı esas alan insanların ulus devlet diline duçar olması ve 'milliyetçiliği içselleştirmesi' tehlikesine ilk işaret eden ve bu uyarısını sürekli tazeleyen Emre 'İslamcılığın milliyetçiliğin kucağına itilmesi'ne ve 'İslamcılığın sağcılaşmasına' da aynı endişe ile bakıyordu. Keza 'İslamcılığın protestanlaşması, dünyevileşmesi ve sağcılaştırılmasını' bir operasyon olarak gördüğünü ve bu operasyonun geleceği şekillendireceğini yıllar öncesinden yazmıştır.²⁶

Ona göre, onun için İslamcılık dünyaya İslam noktayı nazarından bakmak itikada taalluk eden bir meseleydi. Yani Akif Emre'nin İslamcılığı itikadından bağımsız olmayan, dünyaya ve ahirete bakan bir İslamcılıktı. Bu nedenle İslam'ın yanına eklenen hiçbir ideolojik terkibi kabul etmediği gibi sentezcilere karşı hayat boyu büyük direnç gösterdi. Bütün İslami akımlara karşı merhametli bir dil seçmiş, adalet duygusundan ayrılmamış, hamasete, retoriğe, slogana, nefretin kahrolsun diline, milliyetçiliğin ya sev ya terk et anlayışına, hakikati avcunda tuttuğunu zannedenlerin kibrine zerre kadar prim vermemiştir. Zor ve kritik dönemlerde hiçbir zaman esnememiş, tevazudan ayrılmamış, çürümeye son nefesine kadar direnmiş, fikir namusunu özenle korumuş, fikirleri için kimselerden diyet istememiştir.²⁷

²⁴ Mustafa ŞAHİN, *Akif Emre. Müstakil Bir Duruş*, Düşünen Şehir Dergisi, 2018. Sayı: 6. https://www.muhammedbalci.com/hukukdunyasi/Akif_Emre/1319.pdf

²⁵ Mustafa ŞAHİN, a.g.m.

²⁶ Mustafa ŞAHİN, a.g.m.

²⁷ Mustafa ŞAHİN, a.g.m.

Akif Emre, *ALİYA VE ARKADAŞLARI ÖRNEKLİĞİNDE GELECEK TASAVVURUMUZ VE YOL HARİTAMIZ* kitabına yazdığı *HANGİ ALİYA?* BAŞLIKLİ takdim yazısında eserden ziyade Aliya'yı, o güne kadar bize anlatılmayan yönüyle takdim ediyordu. İşte Akif Emre'nin, sıkça konuşup düşüncelerini aktardığı ve hayatına masdar aldığı Aliya hakkında söyledikleri:²⁸

Aliya İzzetbegoviç'i Türkiye daha çok Bosna savaşı vesilesiyle tanıdı. Muhtemelen Sırp saldırıları olmasaydı rahmetli Aliya bu kadar tanınmayacaktı. Oysa onu önemli kılan, zor zamanlarda ortaya koyduğu önderlik kadar düşünceleriydi. Evet, Aliya herhangi bir mazlum halkın haksızlığa uğramış lideri olarak sıradan bir siyasetçi, devlet adamı değildi. Bir eylem adamı, özgürlük savaşçısı ve lider olarak bizde popüler olan yanı, aslında onun anlaşılması gereken entelektüel kişiliğini gölgeliyor.

Şu tespitin hiçbir abartıyı ima etmediğini düşünüyorum, Aliya İzzetbegoviç son yüzyılda İslam dünyasının yetiştirdiği evrensel ölçekte fikir serdedebilen nadir düşünürlerden biridir. O sadece Müslümanlara değil, insanlığa ve insanlığın temel sorunlarına dair düşünceler üretebilmiş fikir adamıdır her şeyden önce. Bu yönünün üzerinde durmak yerine daha çok duygusal ve yüzeysel övgülerle geçiştirmeye çalıştığımız Aliya'nın düşünceleri, onun yetişme iklimi, beslendiği kaynaklar, din anlayışından, siyaset, toplum, medeniyet gibi temel konulara dair fikirleri üzerine kafa yormak çağdaş İslam düşüncesinin nasıl şekilleneceğine katkı sağlayacaktır.

Doğu ve Batı Arasında İslam üzerinde derli toplu çalışma yapılmadı. Bu eserde estetikten medeniyet tahlillerine, dinden Doğu-Batı anlayışına uzanan çok katmanlı sorunlara dair fikir serdeden bir düşünürle karşı karşıya geliriz.

Ve bu eser anlaşılmadan bir eylem adamı olarak Aliya'nın sergilediği ahlaki tutum, toplumuna karşı duyduğu sorumluluk ve İslami bilinciyle sergilediği performansın anlaşılması mümkün olamaz. Dahası, her şeyden önce, yüzünde hiçbir gölgenin olmadığı, olanca safiyetiyle bir insanla temas ettiğinizi size hissettiren duruşunu anlamak da mümkün olmaz.

Bu açıdan, Muharrem ağabeyin *Doğu ve Batı Arasında İslam* üzerinde yaptığı anlama çabasını önemsiyorum. Kahramanlarımızı, bize bıraktıkları örnekliklerini içi doldurulmamış övgülerle mahkûm etmek yerine, onunla adeta yüzleşerek, anlama, anlamlandırma çabası olarak farklı girişimleri harekete geçirecek bir örnek olmasını umuyorum.

²⁸ Muharrem BALCI, *ALİYA VE ARKADAŞLARI ÖRNEKLİĞİNDE GELECEK TASAVVURUMUZ VE YOL HARİTAMIZ*, Mahya Yayıncılık, İst. Haziran 2024.

Müslüman bir aydının sorumluluk bilinciyle hakikat avcılığının bir örneği olarak görüyorum bu çalışmayı.

Bizi biz yapan, değerlerimiz kadar bu değerleri hayata geçirme yolunda düşünce -eylem planında fedakârlığı, samimiyeti ile örneklik sergileyen öncülerimizi anlama yolundaki gönülleri ve çabaları çoğaltmak dileğiyle...

Tarihi Gerçeklikten Gelecek Tasavvuruna

Şimdi günümüzde bazı eski İslamcılar, “bağırsak temizliği” yaparak bu kavramları, bu olguları ve bu insanların mücadele ve düşüncelerini bırakın yaşatmayı, gündeme bile getirmeyerek önemsememe hatta değersizleştirme, çöpe atma gayretindedirler. Bu insanların hiçbir geçmişleri yok, hiçbir gelecek tasavvurları da yok ama Aliya ve Arkadaşları'nın tarihî bir gerçeklikleri vardı ve şimdi kendileri tarihî bir gerçeklik olarak bizim önümüzdedirler. Ve onların mücadelesinin izleri üzerine basacak ayaklarımız var. Ama o mücadele var olduğu için bizim ayağımız oraya basabiliyor; o mücadele olmasa basacağımız bir yer yok. Buna, “Yaşayan Sünnet” demiştik yıllar önce ve şimdi bu basamak taşlarını birer birer görmeye, okumaya, anlamaya çalışıyoruz, size de anlatmaya çalıştığımız bu “tarihî gerçeklik ve gelecek tasavvuru”dur.

İslam ümmeti zamanla Kur'an ve Sünnet yolundan sapmış olabilir ki tarih bunun örnekleri ile doludur. Özgün bir mücadelenin, İslami ruhun yeniden oluşmasını sağlamak istiyorsak, Yaşayan Sünnet'in Basamak Taşları olan önderlere ihtiyacımız var. İşte bugün Aliya ve Arkadaşları'nı ve daha eskileri yad edip tecdid, ihya ve ıslah çalışmalarını örnek alıyoruz. Sadece eylemlilik de yetmiyor, sonucun Allah'ın elinde olduğunun, bize ise gayret düştüğünün bilincinde olmalıyız. Allah bunun müjdelere Kur'an'da çokça vermektedir.

Gazzeli çocuk gibi demeliyiz:

Ben taşı atarım, nereyi, kim vuracağını Allah bilir.

Aliya İzzetbegoviç gibi de söyleyebiliriz:

Tarihi Allah yazar, biz nerede duracağımıza karar veririz.

KAYNAKLAR

- Abdurrahman DİLİPAK, “Tedricilik ve İslah Üzerine”. <http://www.haberdurus.com/haber/tedricilik-ve-islam-uzerine-20901.html>
- Adem ÇAYLAK, Rabia Nur Kartal, “İslam Siyasi Tarihinde Bilgi (Ulema)-İktidar (Umera) İlişkisi: Ebu Hanife Örneği”; Adem Çaylak, *İslam Siyasi Düşünceler Tarihi*, s. 326.
- Aliya İZZETBEGOVİÇ, *Doğu ve Batı Arasında İslam*, çev. Salih Şaban, Nehir yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1994.
- Aykut EDİBALI, “İNKILÂB”. “İnkılâb”, <https://www.muhamrembalci.com/siirler/paylasim/44.pdf>
- Emine K. ARSLANER, *Avrupalı Bedevi, Anarşist Müslüman, Sufi ve Seyyah*, İSABELLE EBERHARDT, İst, Mana Yayınları, 2019.
- Faik BULUT, “Filistin’e Giden Türkiyeli Devrimcilerin Serencamı (1)”. <https://www.indy-turk.com/node/131871/t%C3%BCrki%CC%87yeden-sesler/filistine-giden-t%C3%BCrkiyeli-devrimcilerin-serencam%C4%B1-1>
- John O. VOLL, “İslam Tarihinde Tecdid ve İslah”, *Güçlenen İslam’ın Yankıları*, Yöneliş Yayınları, İstanbul 1989. s. 45-46.
- Metin Önal MENGÜŞOĞLU, Aliya’dan Müslümanlara Şifa Sunan Acı Reçeteler, *Umran Dergisi*, Ekim 2023.
- Mevlüt ÇAVUŞOĞLU (Dışişleri Bakanı), “Ayasofya Türkiye Cumhuriyeti’nin bir mülküdür, fet-hedilmiştir.” <https://www.youtube.com/watch?v=pla2Paw6nQk>
- Muharrem BALCI, “30 Şubat’ı Konuşmak”. <https://www.muhamrembalci.com/yayinlar/teblig-ler/278.pdf>
- Muharrem BALCI, *ALİYA VE ARKADAŞLARI ÖRNEKLİĞİNDE GELECEK TASAVVURUMUZ VE YOL HARİTAMIZ*, Mahya Yayıncılık, İst. Haziran 2024
- Mustafa K. ERDEMOL, “Filistin: Seküler direniş hattından İslamcılığa”. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/filistin-sekuler-direnis-hattindan-islamcilig-a-1773076>
- Mustafa ŞAHİN, *Akif Emre. Müstakil Bir Duruş*, Düşünen Şehir Dergisi, 2018. Sayı: 6. https://www.muhamrembalci.com/hukukdunyasi/Akif_Emre/1319.pdf
- Nurullah ÇİMEN, “Türkiye’de Geçmişten Günümüze Darbeler Tarihi”. <https://www.ilimvemedeniye.com/turkiyede-gecmisten-gunumuze-darbeler-tarihi.html>
- Orhan Seyfi GÜNER, “Sivil İtaatsizlik”; Ramazan Tekeş, “İnsan Hakları Aktivizmi ve Sivil İtaatsizlik”.
- Ramazan TEKEŞ, “İnsan Hakları Aktivizmi ve Sivil İtaatsizlik”. <https://www.muhamrembalci.com/hukukdunyasi/insanhaklari/611.pdf>
- Temel DEMİRER, “Dünyada ve Türkiye’de 68 Kuşağı, 68 Kuşağı ve Öğrenci hareketi (1), <https://dunyalilar.org/dunya-ve-turkiyede-68-kusagi.html/>
-
- Filistin Kurtuluş Örgütünün Serüveni, <https://www.gzt.com/mecra/filistin-kurtulus-orgutunun-seruveni-3509979>
- Erdoğan’dan İHH’ya: “Gazze’ye yardımı bana mı sordunuz?” (https://www.bbc.com/turkce/haberler/2016/06/160629_erdogan_ihh).